

УДК 327.7:34

<https://doi.org/10.23939/shv2023.01.001>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЄКТІВ ПОСТІЙНОЇ СТРУКТУРОВАНОЇ СПІВПРАЦІ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ (Оглядова стаття)

Леся Дорош

Національний університет “Львівська політехніка”

Researcher ID R-1453-2017

Author ID: 57203322074

lesia.o.dorosh@lpnu.ua

(Отримано: 09.01.2023. Прийнято: 27.03.2023)

© Дорош Л., 2023

З’ясовано ключові особливості реалізації проєктів у рамках “Постійно структурованої співпраці” (PESCO) та їх перспективи із урахуванням пандемії коронавірусу та того факту, що російсько-українська війна з 2014 р. вийшла за рамки регіональної і торкнулась основ міжнародної та європейської безпеки. Проаналізовано Стратегічний огляд PESCO 2020 та вказівки для наступного етапу PESCO (2021–2025) щодо загальної мети, ключових цілей політики, процесів, а також стимулів для покращення виконання більш нагальних зобов’язань. Наголошено, що за даними Стратегічного огляду до 2025 р. 26 із 46-ти проєктів вже будуть повністю завершені. Ці проєкти включають кібер-академію та інноваційний центр, хімічний, біологічний, радіологічний та ядерний нагляд, операції з реагування на кризові ситуації, захищений програмно-конфігурований радіозв’язок, медичне командування, військову мобільність, мережу логістичних центрів, групи швидкого реагування в кіберпросторі тощо. Виокремлено виклики на шляху реалізації проєктів у рамках PESCO, серед яких слід виділити розрізненість і непослідовність таких проєктів, тривалість їх виконання та необхідність узгодження, фінансові виклики для безпеки та оборони ЄС, зумовлені як пандемією, так і повномасштабним вторгненням Росії в Україну. Важливе значення має й те, що PESCO потребує чіткого переходу до усунення недоліків стратегічного потенціалу та відкритості для повної участі не членів ЄС, зокрема Великобританії. Наголошено, що PESCO створене задля ефективнішої оборони Європи, а також для значних результатів, забезпечуючи посилену координацію дій і співпраці в сфері інвестицій, розвитку потенціалу і операційної готовності. Розширена співпраця в цих сферах дасть змогу скоротити кількість різних систем озброєння в Європі і у підсумку посилить оперативну взаємодію серед держав-членів Європейського Союзу. Водночас ці проєкти мають бути гнучкими та передбачати можливість зростаючій кількості держав (головно асоційованим країнам чи країнам-кандидатам, зокрема Україні) повноцінно брати у них участь.

Ключові слова: PESCO, Європейський Союз, глобальна стратегія безпеки, російсько-українська війна, пандемія коронавірусу.

IMPLEMENTATION OF THE PROJECTS OF PERMANENT STRUCTURED COOPERATION IN THE EUROPEAN UNION SECURITY AND DEFENSE: PROBLEMS AND CHALLENGES (Review Article)

Lesia Dorosh

Lviv Polytechnic National University

Researcher ID R-1453-2017

Author ID: 57203322074

lesia.o.dorosh@lpnu.ua

(Received: 09.01.2023. Accepted: 27.03.2023)

The article clarifies the key features of the implementation of projects within the framework of PESCO and their prospects taking into account the coronavirus pandemic and the fact that the Russian-Ukrainian war since 2014 has gone

beyond the regional framework and affected the foundations of international and European security. It also analyzes the PESCO Strategic Review 2020 and the guidelines for the PESCO next phase (2021–2025) in terms of overall purpose, key policy objectives, processes, and incentives to improve the implementation of more pressing commitments. The paper emphasizes that, according to the Strategic Review, 26 out of 46 projects will have been fully completed by 2025. These projects include a cyber academy and innovation centre, chemical, biological, radiological and nuclear surveillance, crisis response operations, secure software-configured radio communications, medical command, military mobility, a network of logistics centres, and rapid response teams in cyberspace. The author has singled out the challenges on the way to the implementation of PESCO projects. It is about the disparity and inconsistency of such projects, the duration of their implementation and the need for coordination, financial challenges for the security and defence of the EU caused by both, the pandemic and the full-scale invasion of Russia into Ukraine. It is important that PESCO needs a clear transition to eliminate the shortcomings of strategic potential and openness for the full participation of non-EU members including the UK. The establishment of PESCO is related to an ultimate need of a more effective defence of Europe, as well as significant results providing enhanced actions' coordination and cooperation in the field of investment, capacity building and operational readiness. Expanded cooperation in these areas will allow reducing the number of different weapon systems in Europe and, as a result, will strengthen the operational interaction among the member states of the European Union. At the same time, these projects should be flexible and provide the opportunity for a growing number of states (mainly, associated ones or candidate countries including Ukraine) to fully participate.

Key words: PESCO, European Union, Global Security Strategy, russian-Ukrainian war, coronavirus pandemic, security.

Російсько-українська війна з її початку у 2014 р. вийшла за рамки (суб)регіональної і заторкнула основи європейської та міжнародної безпеки. Ця війна особливо розкрила вразливість всієї системи європейської безпеки, виявивши, що європейські інститути не були готові адекватно реагувати на ті виклики, що виникли. Повномасштабна агресія РФ з 24 лютого 2022 р. проявила, що у Європейському Союзі (ЄС) найактуальнішою темою є активний пошук та реалізація рішень, які уможливають протидію конвенційним та неконвенційним викликам у сфері безпеки та оборони.

Глобальна стратегія Європейського Союзу (European Union Global Strategy, EUGS) була представлена Фредерікою Могеріні 28 червня 2016 р. на саміті Європейської Ради. Цей документ визначив основні пріоритети Європейського Союзу після початку російсько-української війни. За своїм змістом Глобальна стратегія Європейського Союзу виходить за колишні стандарти розуміння безпеки у вузькому, лише військовому, трактуванні парадигми безпеки. Тепер, як зазначала Ф. Могеріні, “Європейський Союз може поєднувати і комбінувати торгову політику, політику у сфері довкілля, гуманітарну допомогу, співпрацю та сприяння в сфері розвитку, а також роботу із забезпечення безпеки” [Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union’s Foreign And Security Policy, 2016]. Відтак, цей документ можна вважати програмним з точки зору інтеграційних процесів у зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС.

Глобальна стратегія Європейського Союзу ініціює тіснішу співпрацю у сфері безпеки та оборони. Держави-члени ЄС визнали, що для досягнення цілей, визначених цією доктриною, потрібна краща координація діяльності, збільшення інвестицій в оборону та співпрацю у сфері розвитку оборонних ком-

плексів. Відтак, було запроваджено Постійну структуровану співпрацю (The Permanent Structured Cooperation, PESCO). Згідно зі статтею 42 та 46 Договору про Європейський Союз, завдяки PESCO держави-члени ЄС ефективніше мають можливість подолати виклики у сфері безпеки та успішно наближаються до інтеграції й посилення військової співпраці [Dohovir pro Yevropeiskiy Soiuz, 1992; Permanent Structured Cooperation (PESCO) – factsheet, 2022]. Завдяки такій моделі взаємодії ЄС консолідує зусилля зі створення загальноєвропейського оборонного потенціалу та поглиблення виробничої кооперації.

Дослідники стверджують, що активація PESCO в короткий термін стала справжнім досягненням. Це інструмент диференційованої інтеграції в рамках ЄС із великим потенціалом, якому необхідно дати шанс запрацювати [Biscop, 2020]. У цьому контексті варто зауважити, що PESCO посилить стратегічну незалежність ЄС, щоб, за необхідності, Об’єднання могло діяти самостійно, а коли можливо – разом із партнерами. Важливим моментом є також те, що військові комплекси, які були створені в рамках PESCO, залишаться в управлінні держав-членів ЄС, тому вони можуть бути також залучені в операції під егідою НАТО або ООН. Загалом у короткій перспективі у рамках PESCO будуть розвиватись національні та спільні військові можливості, які можуть згодом функціонувати в інтересах як окремих держав, так і цілого Союзу. У довгостроковій перспективі PESCO стане одним із ключових елементів для посилення стратегічної автономії Об’єднаної Європи, тим самим зменшуючи значення НАТО на континенті. Важливим також є те, що пандемія COVID-19, яка окреслила вклад збройних сил у пом’якшення нетрадиційних загроз безпеці, також відкрила двері для обговорення потенційної значимості проєктів PESCO у боротьбі з пандеміями [Permanent Structured Cooperation (PESCO) – factsheet, 2022; Lazarou, 2020].

Джерельною базою цього дослідження є головні нормативні документи ЄС [Agreement on European Union, 1992; Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy, 2016; European Defence Industrial Development Programme (EDIDP), 2023], а також інформація про основні аспекти діяльності у рамках PESCO [Permanent Structured Cooperation – PESCO Deepening Defence Cooperation among EU Member States, 2021; Permanent Structured Cooperation (PESCO) – factsheet, 2022] та його ключові проєкти [Chemical, Biological, Radiological and Nuclear (CBRN) Surveillance as a Service (CBRN SaaS), 2023; Cyber Rapid Resonse Teams and Mutual Assistance in Cyber Security (CRRT), 2023; EUFOR Crisis Response Operation Core (EUFOR CROC), 2023]. Також міцною основою цього аналізу є комплексні дослідження, у яких висвітлено сучасні виклики у сфері безпеки ЄС загалом [Fiott, Zeiss, 2021; Lazarou, 2020] та окремих проєктів зокрема [Eyl-Mazzega, 2019; Biscop, 2018; Biscop, 2020]. Варто також виокремити аналітичні роботи дослідників [Sweeney, Winn, 2022; Fiott, 2022], які зосереджують увагу на викликах, зумовлених повномасштабною агресією росії в Україні та як вона позначиться на захисті ЄС та реалізації безпекових проєктів Об'єднання.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових особливостей реалізації проєктів у рамках PESCO та їх перспективи з врахуванням новітніх викликів, зумовлених головню пандемією коронавірусу та повномасштабною агресією росії проти України.

* * *

Активізація PESCO у сфері безпеки та оборони передбачала прийняття державами-членами зобов'язань зі спільного розвитку оборонних можливостей. Кожна держава погоджувалася на: 1) поступове доведення військових витрат до рівня 2 % ВВП; 2) збільшення долі військового бюджету, який витрачається на дослідження та розвиток технологій; 3) участь у формуванні Європейського фонду оборони та підготовці Координованих щорічних оглядів оборони; 4) підтримку діяльності ЄС з урегулювання криз; 5) скерування підрозділів для проведення операцій та місій ЄС; 6) забезпечення оперативної сумісності сил на основі стандартів НАТО; 7) сприяння розвитку військово-промислового комплексу Союзу; 8) поглиблення співпраці в сфері кібербезпеки, бойового забезпечення та підготовки особистого складу тощо [Permanent Structured Cooperation (PESCO) – factsheet, 2022].

20 листопада 2020 р. Рада Європейського Союзу прийняла Стратегічний огляд PESCO 2020. У

підсумку Рада надала вказівки для наступного етапу PESCO (2021–2025) щодо загальної мети, ключових цілей політики, процесів, а також стимулів для покращення виконання більш нагальних зобов'язань. Наступний перегляд заплановано на 2025 р. [Permanent Structured Cooperation – PESCO Deepening Defence Cooperation among EU Member States, 2021].

Відповідно до Стратегічного огляду 2020, основна увага Європейського Союзу повинна бути акцентована як на короткострокових проблемах, так і на можливостях після 2025 р. У Стратегічному огляді також було оцінено статус проєктів та подано прогнози, що 26 з 46-ти проєктів вже будуть повністю завершені до 2025 р. З 26-ти проєктів PESCO, які мали би принести конкретні результати до 2025 р., сім проєктів належать до сфер навчання та обладнання, три – до сухопутних військ, три – до військово-морських, п'ять проєктів – до кібернетики, вісім із них – до спільної оборони. Варто зазначити, що ці проєкти включають кібер-академію та інноваційний центр, хімічний, біологічний, радіологічний та ядерний нагляд (The CBRN Surveillance as a Service (CBRN SaaS)), операції з реагування на кризові ситуації (Crisis Response Operation Core (CROC)), захищений програмно-конфігурований радіозв'язок, медичне командування, військову мобільність, мережу логістичних центрів, групи швидкого реагування в кіберпросторі (Cyber Rapid Response Teams (CRRTs)) тощо [Chemical, Biological, Radiological and Nuclear (CBRN) Surveillance as a Service (CBRN SaaS), 2023; Cyber Rapid Resonse Teams and Mutual Assistance in Cyber Security (CRRT), 2023; EUFOR Crisis Response Operation Core (EUFOR CROC), 2023; Fiott, Zeiss, 2021].

Аналізуючи виклики на шляху реалізації проєктів у рамках PESCO, варто наголосити, що жоден із поточних проєктів не є марним. З іншого боку, дослідники стверджують, що ці проєкти творять настільки розрізнений і непослідовний набір, що навіть якби країни-члени реалізували всі 47 з них, вони все одно не стали б ефективнішими у сфері безпеки та оборони. Відтак, існує загроза, що PESCO ще не повністю реалізує свій потенціал, тому країни-члени ризикують змарнувати цей шанс [Biscop, 2020]. Тут важливо розуміти, що успіх проєктів PESCO полягає не в їх кількості, а в якості. Держави-члени повинні представити на PESCO ті проєкти, які інакше б не відбулися (оскільки їм потрібна велика критична маса учасників, щоб зробити їх економічно життєздатними) і які спрямовані на вирішення пріоритетних загроз безпеці та обороні [Biscop, 2020].

Дослідники наголошують, що проєкти розвитку потребують чимало часу. Прикладом цього є широко

обговорюваний проект “Бойова авіаційна система майбутнього” (The Future Combat Air System, FCAS). Якщо цей франко-німецький проект європейських бойових літаків наступного покоління буде реалізовано, це стане символічним досягненням для PESCO зокрема та європейської оборони загалом. Але FCAS запрацює не раніше 40-х рр. XXI ст., якщо робота над ним почнеться на сьогодні. Йдеться про те, що саме через тривалі терміни роботи потрібно починати якомога швидше. Це буде орієнтиром, за яким оцінюватимуть успіх або невдачу PESCO: чи будуть запуснені значні проекти розвитку можливостей у перші три–п’ять років після його активації [Biscop, 2018].

У цьому контексті, аналізуючи особливості реалізації проектів у рамках PESCO, варто вказати передусім й на фінансові виклики для безпеки та оборони ЄС, що були зумовлені наслідками пандемії коронавірусу. Відомо, що Європейський оборонний фонд (European Defence Fund, EDF) підтримує фінансування спільних проектів за участю груп держав-членів у рамках PESCO. У 2020 р. 6,5 млрд євро, виділених на підвищення військової мобільності та розширення інфраструктури, скоротили до 1,7 млрд євро. Інший позабюджетний фонд у розмірі 10,5 млрд євро для Європейського фонду миру для підтримки навчання та оснащення іноземних сил безпеки було скорочено до 5,7 млрд євро. Зменшення фінансової підтримки є значним, але враховуючи те, що EDF, наприклад, є лише інструментом для заохочення спільного партнерства, його фінансування становитиме лише невелику частину кінцевих витрат, пов’язаних із великими проектами із кількома партнерами, відтак фінансові скорочення можуть не так сильно вплинути на їх реалізацію [Sweeney, Winn, 2022]. Пандемія мала негативний вплив на фінансування ініціатив ЄС у сфері безпеки та оборони, однак згодом повномасштабна війна на континенті акцентувала для держав-членів як вразливість ЄС до криз, так і цінність членства в ЄС, коли держави-члени рухаються в одному напрямку. Пандемія та повномасштабна війна розширили уявлення політиків про додану цінність ЄС у забезпеченні безпеки, чи то зі стратегічних, чи з суто економічних причин.

Без сумніву, очевидним наслідком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. стала поява заяв про те, що європейські країни збільшать свої витрати на оборону. Звичайно, необхідність збільшення військових бюджетів уже була визнаною політичною амбіцією в Європі; і з моменту першого вторгнення росії в Україну в 2014 р. держави ЄС і НАТО працювали – хоч і повільно – над збільшенням витрат на оборону. Так, Європейське оборонне агентство оцінює, що члени ЄС інвестували

198 млрд євро в оборону в 2020 р., але лише після того, як вони спільно скоротили витрати у 2008–2014 рр. на 24 млрд євро після фінансової кризи 2007 р. Важливий момент в історії європейських витрат на оборону стався у 2014 р., коли зобов’язання щодо інвестицій НАТО в оборону, схвалене того року, передбачало для членів Альянсу дотримуватися нормативу витрат на оборону у 2 % ВВП. Саме дії росії змусили деякі європейські країни збільшити витрати на оборону з 2014 р. [Fiott, 2022].

Повномасштабне російське вторгнення змусило (майже) усі європейські держави збільшити свої військові бюджети та посилити свою відданість НАТО. Такі країни, як Німеччина, Франція, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія та Швеція, оголосили про свій намір збільшити витрати відповідно до цільових показників НАТО та ЄС, а країни, які вже досягли цільового показника у 2 %, як-от країни Балтії та східні союзники НАТО, витратять більше в майбутньому [Fiott, 2022]. Це позначиться й на проектах PESCO. Так, дослідники пропонують, щоб було створене “ядро в ядрі”: підмножина держав PESCO, яка бере на себе ініціативу. Провідне “ядро” виникне органічно, об’єднавши держави-члени, які виявлять більше бажання поєднати свої зусилля та зробити внесок у великі проекти. Франція та Німеччина мають бути в цьому ядрі: вони взяли на себе ініціативу активувати PESCO; разом вони мають масштаб, щоб ініціювати великі проекти в усіх відповідних сферах. Країни, що належать до The European Intervention Initiative (EI2) і Crisis Response Operation Core (CROC), були б очевидними кандидатами на приєднання до них. Тісно співпрацюючи на найвищому політичному рівні з Високим представником і Комісією, національне керівництво цих країн безперечно може здійснити чимало проектів у рамках PESCO [Biscop, 2020].

Окрім цього, варто відзначити, що PESCO потребує чіткого переходу до усунення недоліків стратегічного потенціалу та відкритості для повної участі не членів ЄС, включаючи Великобританію. Йдеться про розширення PESCO, щоб повною мірою розпочати оперативне реагування на кризи на основі Операційного ядра реагування на кризи (Crisis Response Operation Core). У рамках PESCO слід забезпечити створення модульного пакету багатонаціональних сил із армійськими бригадами (або ескадрильями ВПС чи кораблями ВМС) як національними “будівельними блоками”, але з багатонаціональними підрозділами підтримки, закріпленими в постійних багатонаціональних дивізіях і корпусах. У рамках інших проектів PESCO мають бути узгоджені постачання цих бригад і забезпечення стратегічними засобами для їх розгортання, використовуючи підтримку

EDF і приносячи користь Європейській оборонно-технологічній промисловій базі (the European Defence Technological Industrial Base, EDTIB). У цьому контексті вже є обнадійливі кроки: Норвегія, Канада та Сполучені Штати Америки залучені до проєкту PESCO “Military Mobility”. Важливо, щоб діяльність цих структур мала повністю узгоджуватися з плануванням НАТО та вони були б доступним, якщо це необхідно, для участі у будь-якому реагуванні за ст. 5 Північноатлантичного договору [Biscop, 2020].

На завершення варто відзначити, що PESCO можна вважати важливим механізмом військової інтеграції держав-членів Європейського Союзу, який було ініційовано для ефективнішої оборони Європи, а також для значних результатів, забезпечуючи посилену координацію дій і співпраці в сфері інвестицій, розвитку потенціалу і операційної готовності. Розширена співпраця в цих сферах дасть змогу скоротити кількість різних систем озброєння в Європі, і у підсумку посилить оперативну взаємодію держав-членів Європейського Союзу.

На цьому етапі розвитку Європейського Союзу держави-члени і сама організація стикаються з доволі чутливими безпековими викликами, які змушують ЄС постійно переглядати свою архітектуру безпеки. Як такого готового та сталого “безпекового проєкту” у Європейському Союзі немає. 2016 р. став ключовим для просування європейської оборонної інтеграції, однак для того, аби ці проєкти функціонували належно, знадобиться чимало часу. Стратегічна автономія Європи може дійсно стати важливим політичним проєктом Європейського Союзу, а також не обмежиться тільки військовою складовою, а й охоплюватиме такі соціально-політичні сфери, як охорона здоров’я, кібернетична безпека, енергетична безпека, інформаційні технології, штучний інтелект тощо. Основні принципи та механізми безпеки ЄС, погляди Об’єднання на мир та безпеку визначаються саме міжнародною ситуацією, новими викликами, а також спроможністю Європейського Союзу реагувати на виклики як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки.

Європейський Союз сподівається, що до 2025 р. 26 проєктів PESCO вже будуть повністю завершені. Ці проєкти включають кібер-академію та інноваційний центр, хімічний, біологічний, радіологічний та ядерний нагляд, операції з реагування на кризові ситуації, захищений програмно-конфігурований радіозв’язок, медичне командування, військову мобільність, мережу логістичних центрів, групи швидкого реагування в кіберпросторі тощо. Водночас на шляху їх реалізації залишається чимало викликів, як-от: розрізне-

ність і непослідовність певних проєктів, тривалість їх виконання та необхідність узгодження між партнерами, фінансові виклики для безпеки та оборони як загалом для ЄС, так і для окремих держав-членів, зумовлені як пандемією, так і повномасштабним вторгненням росії в Україну. Не слід відкидати й необхідність усунення недоліків стратегічного потенціалу та відкритості для повної участі не членів ЄС, включно з Великобританією та країнами-кандидатами.

На сьогодні є всі підстави вважати, що європейські уряди збережуть тенденцію до збільшення своїх витрат на оборону. Збройні сили Європи не лише гостро потребують модернізації, але й стратегічні інтереси Європи включають та виходять за межі війни в Україні. Якщо Європа вступає в епоху стратегічної конкуренції, коли континенту, можливо, доведеться діяти без Сполучених Штатів Америки, тоді інвестиції у військовий потенціал є надзвичайно важливими. У рамках цього обґрунтування для вирішення виклику стратегічної конкуренції проти Росії, Китаю та інших, об’єднаній Європі потрібно буде інвестувати у свою технологічну, наукову та промислову базу, щоб забезпечити наявність у неї військового обладнання, необхідного для захисту її інтересів [Fiott, 2022]. Відтак, ми переконані, що більша активізація проєктів PESCO буде необхідною. Однак варто розуміти, що всі ці проєкти мали б бути гнучкими та передбачати можливість зростаючій кількості держав (головно асоційованим державам чи державам-кандидатам, зокрема Україні) повноцінно брати у них участь. Відтак, *перспективними видаються дослідження* майбутніх варіантів військової підтримки ЄС України та можливостей подальшої взаємовигідної співпраці щодо реалізації спільних програми посилення військового потенціалу у рамках PESCO.

ЛІТЕРАТУРА/REFERENCES

Agreement on European Union. (1992). *Verkhovna Rada Ukrainy*. [In Ukrainian]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.

Biscop, Sven. (2018). PESCO, Strategic Autonomy, and Ambition. *Security and Peace*, Vol. 36, No. 4, Themenschwerpunkt, 191–195. URL: <https://doi.org/10.5771/0175-274X-2018-4-191>.

Biscop, Sven. (2020). European Defence and PESCO: Don’t Waste the Chance. *EU Integration and Differentiation for Effectiveness and Accountability, Policy Papers*, 5 May, No. 1. URL: https://euidea.eu/wp-content/uploads/2020/05/euidea_pp_1.pdf.

Chemical, Biological, Radiological and Nuclear (CBRN) Surveillance as a Service (CBRN SaaS). (2023). *PESCO*. URL: <https://www.pesco.europa.eu/project/chemical-biological-radiological-and-nuclear-cbrn-surveillance-as-a-service-cbrn-saas/>.

- Cyber Rapid Response Teams and Mutual Assistance in Cyber Security (CRRT). (2023). *PESCO*. URL: <https://www.pesco.europa.eu/project/cyber-rapid-response-teams-and-mutual-assistance-in-cyber-security/>.
- EUFOR Crisis Response Operation Core (EUFOR CROC). (2023). *PESCO*. URL: <https://pesco.europa.eu/project/eufor-crisis-response-operation-core/>.
- European Defence Industrial Development Programme (EDIDP). (2023). *European Commission*. URL: https://defence-industry-space.ec.europa.eu/eu-defence-industry/european-defence-industrial-development-programme-edidp_en.
- Eyl-Mazzega, Marc-Antoine. (2019). La sécurité énergétique de l'Union européenne: entre vieux démons et nouveaux risques. *Élections européennes 2019: les grands débats*, Paris: Ifri, 39–41.
- Fiott, D., Zeiss, M. (2021). *Yearbook of European Security: Institute for Security Studies*. URL: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/YES_2021.pdf.
- Fiott, Daniel. (2022). The Fog of War: Russia's War on Ukraine, European Defence Spending and Military Capabilities. *Intereconomics*, 57(3), 152–156. URL: <https://doi.org/10.1007/s10272-022-1051-8>.
- Lazarou, Elena. (2020). *Peace and Security in 2020: Overview of EU action and outlook for future*. Brussels : European Parliamentary Research Service, 2020, 112.
- Permanent Structured Cooperation – PESCO Deepening Defence Cooperation among EU Member States. (2021). *#EUDefence*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=G5xdieIChdU>.
- Permanent Structured Cooperation (PESCO) – factsheet. (2022). *European Union External Action*. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/permanent-structured-cooperation-pesco-factsheet-0_en.
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. (2016). *Council of the European Union*. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.
- Sweeney, S., Winn, N. (2022). Understanding the ambition in the EU's Strategic Compass: a case for optimism at last? *Defence Studies*, 22:2, 192–210. URL: <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2036608>.